

♦♦♦ GILÁNYI GABRIELLA

17–18. századi kottás liturgikus könyvek az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárában*

A magyarországi gregorián ének 17–18. századi hanyatló periódusa a zenetörténeti kutatások alig ismert területe, jóllehet a magyarországi és külföldi könyvtárakban egy mindeddig kevésbé feltárt, összességében ismeretlen méretű és összetételű forrásanyag áll rendelkezésre a korszak egyszólamú latin egyházi énekgyakorlatának rekonstruálásához. Az idevágó anyag összegyűjtése nemrég kezdődött. Úgy tűnik, a zenei összehasonlító vizsgálat szempontjából igen értékes a latin egyszólamú liturgikus énekeket tartalmazó II. József-féle abolíciós könyvvállomány 16–18. századi része,¹ de a szerzetesrendi és egyházmegyei könyvtárakban maradt vagy oda visszakerült állományban, illetve külföldi könyvtárak gyűjteményeiben is számos forrás lappang.²

A 17–18. századi latin nyelvű liturgikus ének történetéről hiánypótló adatokkal szolgál az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárának kottás gyűjteménye.³ A feldolgozottság jelenlegi szintje mellett itt fellelhető mintegy 25 darab korabeli kézirat és nyomtatvány⁴ alapvetően kétféle énekrepertoárt rögzít. Nagyobb részben az ún. tridenti gregorián ének található meg a könyvekben, de a pálos rend kéziratossá kottás forrásaiban a középkori magyar gregorián ének késői formája is fennmaradt, bizonyítékaul annak, hogy az évszázadokon át tökélyre fejlesztett gregorián énekkultúra, a korábbi művelődéstörténet alappillére alkotó zenei alapanyag sem tűnt el nyomtalanul a tridenti reformokat követően.

A szórványos gregorián maradványok mellett a nagy mennyiségben tanulmányozható egyszólamú tridenti dallamstílus viszont már távol áll a variánsokban gazdag késő antik és középkori *cantus planus*tól: a Tridenti Zsinat „gregorián éneke” a középkori dallamok radikálisan átalakított zeneszerzői változata. Az archaikus énekek természetétől idegen, a humanista kor esztétikájának megfelelő komponált–metrizált római énekváltozatok a 17. század elejétől kezdve jelentek meg egyéni kezdeményezésű nyomtatványok tucatjaiban.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült.

¹ Lásd pl. az Egyetemi Könyvtár „A” szakának katalógustételeit, vagy az OSZK Zeneműtárában fellelhető Ms. Mus. IV jelzet alatt előforduló forrásokat.

² Szendrei Janka jegyzéke több forrást sorol fel a 17–18. századból. Lásd: SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai* (Zenetudományi Intézet, Budapest 1981).

³ Köszönettel tartozom az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárának (a továbbiakban Esztergomi Kvt.), elsősorban Szalai Katalin könyvtárvezetőnek, aki a kutatómunka végzésében nagy segítségemre volt.

Az esztergomi gyűjtemény itáliai eredetű nyomtatványokat őriz, illetve monasztikus énekeskönyveket Európa más részeiből.

Az esztergomi gyűjtemény értékelése csak a zene- és liturgiátörténeti háttér feltárásával együtt lehetséges, az események közül elsősorban azokat kell kiemelni, amelyek a változásokat elindították, egyúttal a gregorián kultúra pusztulását okozták. 1526 után a latin nyelvű egyszerű ének Magyarországon sajnos jóval mosztóhább körülmények közé kényszerült, mint Nyugat-Európában. A gregorián gyakorlat visszaszorulásához hozzájárult a világi szemléletű humanista műveltség, illetve a protestáns tanok elterjedése is, de leginkább a török hódítás időszaka súlyosbította.⁵ A törökök betörésének következtében a gregorián ének művelését, oktatását és terjesztését magára vállaló egyházi intézményrendszer felbomlott. A kolostorok, templomok és a hozzá tartozó iskolák feldúlása után a papok, szerzetesek és apácák a török által érintetlenül hagyott magyar peremvidék szerzetesi házaiban találtak menedéket, szerencsés esetben legfontosabb kincseikkel, olykor talán liturgikus könyvekkel együtt.⁶ Elsősorban e befogadó rendházak mentették át azt, ami a gregorián kultúrából a török pusztítás után megmaradt.

A reformáció hosszú időre kisebbségi helyzetbe szorította a katolikus egyházat: erre a magyar egyház az európai tendenciának megfelelően az erők összpontosításával válaszolt. Pázmány Péter esztergomi érsek 1629–1630-ban Nagyszombatban rendelkezett a gregorián ének további sorsa felől is: a Tridenti Zsinat római reformritusát és énekét tette kötelezővé a magyar egyházmegyék és szerzetesrendek számára.⁷ Így a középkor központi magyar (esztergomi) gregorián hagyománya néhány kivételes zenei gyakorlattól eltekintve – mint Zágrábé vagy a pálos rendé – hivatalosan megszűnt.

A római reform a liturgikus zene ügyét nem oldotta meg: az új repertoár nem lett a gregorián ének alternatívája. Rómában az énekeket ugyan kiválogatták és a liturgikus helyüket is pontosan kijelölték, de a dallamok megszerkesztését és kiadását halogatták. Ennek következtében a gregorián éneknek nem létezett egy hivatalos, római változata egészen a 19. század második fe-

⁴ Lásd a mellékelt jegyzéket.

⁵ SZENDREI Janka, *Latin nyelvű gregorián ének*, in *Magyarország Zenetörténete II* (Akadémiai Kiadó, Budapest 1990) 155–157.

⁶ Nevezetes pl. a Margitszigetről menekülő domonkos apácák esete, akik 1526-ban kincseik között Szent Margit ereklyéit is magukkal vitték a befogadó pozsonyi klarisszákhöz.

⁷ KNAUZ Nándor, *A magyar egyház régi szokásai. I. A római rítus behozatala*, in *Magyar Sion* 3 (1865) 401–413.

léig. 1614–1615-ben, kb. 50 évvel a Tridenti Zsinat befejezése után Medici bíboros magánkiadásában napvilágot látott ugyan egy miseénekeket tartalmazó *Graduale Romanum* (a híres Medicea-kiadás), ám V. Pál pápa jóváhagyását nemsoká visszavonta.⁸ Ennek következtében a 16–19. században számos nyomda rendezkedett be a tridentin reformritus és különféle illegális dallamváltozatok terjesztésére, közülük a római Medicea-kiadás csak egyetlen változat volt.

A liturgikus énekkönyvek kiadása hatalmas üzletággá növekedett a 17–18. században: a Medicea mellett Európát ellepték az újabbnál újabb itáliai, francia és németalföldi rivális kiadások,⁹ amelyek csak a szövegek tekintetében egyeztek, ám e szövegekhez saját dallamváltozatokat közöltek. Róma nem tiltotta a dallamváltozatok használatát. Ilyen körülmények között viszont véletlenszerű volt, hogy egy-egy gyülekezet vagy kolostor melyik alternatív dallamanyaghoz jutott hozzá, vagyis az új repertoárt milyen zenei változatban kapta kézhez, és ebből mit használt föl a liturgiában.

Az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárában 13 kottás tridentin nyomtatványt őriznek;¹⁰ egy részükről nem derül ki, hogy milyen közösségekben használták őket, a másik részük rendi vagy székesegyházi provenienciája viszont biztosan azonosítható. A tridentin nyomtatványok számunkra recepciótörténeti nézőpontból fontosak. A forrásokban található éneksor és dallamanyag a külföldi kiadást jellemzi, a *possessorok* bejegyzései viszont a magyarországi használat bizonyítékai. A könyvhasználatra vonatkozó adatok, utólagos margináliák alapján megkísérelhető a válaszadás a következő kérdésekre: Milyen egyházi környezetben használták a könyveket? Hogyan és milyen mennyiségben jutottak hozzájuk? Az intézmények mely külföldi kiadókval álltak kapcsolatban? Mely szerkesztői változatokban terjedt a tridentin ének Magyarországon?

A magyar könyvtárakból eddig összegyűjtött anyag azt sugallja, hogy Európa más területeivel szemben, ahonnan a *cantus planus*-kutatás tridentin könyvek százait gyűjtötte össze, külföldi nyomtatványok nem lehettek túl nagy számban jelen az elszegényedett és a történelmi kataklizmák következtében meggyöngyült magyarországi egyházi közösségekben. A tridentin nyomtatvá-

⁸ Róma legközelebb hivatalos énekeskönyvet csak több évszázaddal később, 1908-ban bocsátott ki.

⁹ Pl. a velencei Gardano, Giunta, Ciera, később Balleoni, Pezzana, a toulai Simonis Belgrand, Laurent, a párizsi Ballard, Henault, Nivers, Sevestre, az antwerpeni Verdussen, az utrechti van Eyndam, az amszterdami Johannis Stichter, Bloemen.

¹⁰ 33-i-3, 33-i-5, 33-i-7, 33-i-8, 33-i-10, 34-i-5, 34-i-6, 34-i-7, 34-i-8, 34-i-10, 38-i-7 és két forrás jelzet nélkül.

¹¹ Canon Missae-könyv: Esztergomi Kvt. 38-i-6. Balleoni-nyomtatvány Velencéből, 1731-ből.

nyokat szerény anyagi háttérű tulajdonosaik gondosan őrizték, és hosszú időn keresztül használták, erre utalnak az esztergomi könyvtár énekkönyveinek utólagos javítgatásai, kézírásos kiegészítései. Érdekes az anyag kiadások szerinti megoszlása. Az Esztergomban fennmaradt példányok zöme 18. századi itáliai műhely terméke, míg a magyarországi bencések 17. századi francia és német énekkiadványokat őriztek. Három alapvető tridenti énekkönyvtípus különíthető el az eddig feltárt anyagban: graduálék (a mise énekeivel), antifonálék és pszaltériumok (a zsolozsma dallamaival). A tridenti *Graduale Romanum*ok énekrepertoárja meglepően változatos: a középkori hagyományok forrásaival egyezően az összes proprium-tételt közlik a nyomtatványok. A könyv időrendi felosztása is az érett középkor liturgikus kódexéivel azonos: az év ünnepei és időszakai után a *sanctorale* énektételei következnek, ezután a szentek közös zsolozsmái, majd votív miseanyag és ordináriumok. A tridenti *Antiphonarium Romanum*ok énekanyaga korlátozottabb, mint a középkori forrásokban. A vesperás öt zoltárantifónája csak a legnagyobb ünnepeken szerepel, a matutinumban általában invitatóriumot és egyetlen responzóriumot írnak föl a könyvek. E szűk repertoárközlés a matutinum-énekek kiszorulásának és a matutinum szöveges mondásának látható jele. A szertartás szövegeit tartalmazó *Missale Romanum* és *Breviarium Romanum* könyvek az ének-összeállítás összevetésére alkalmasak, tételsorrendjük és elrendezésük kodifikálja a tridenti kottás kiadványokat, zenei vizsgálat alá azonban csak a misszálék prefációi vonhatók, amelyek a tridenti *Canon Missae*-könyvben dallamokkal szerepelnek.¹¹

Arra, hogy adott környezetben mely tételek kerültek ténylegesen liturgikus használatba, egyrészt források jegyzettel ellátott énekei, illetve más emlékek, pl. a püspöki vizitációs jegyzőkönyvek adatai utalnak. Általánosságban elmondható, hogy a 18. században újjászervezett székesegyházakban (és talán nagyvárosi plébániákon) javarészt Bécsből behozott zenészek az ausztriai liturgikus gyakorlatot honosították meg. E zenészek érdeklődését teljesen a többszólamú műzene köti le, s az ünnepi mise nagy részét az ki is tölti.¹² A zene szempontjából a liturgia celebrálásának négy lehetősége van: a magasabb szintű, hangszerrel kísért polifon műzene szolgáltatása, a könnyebb, orgonával kísért uzuális műzene, a prózában végzett liturgia (főként zsolozsma) csekély ének-

¹¹ Pl. a győri székesegyház liturgikus zenei forrásainak és levéltári anyagainak adatai általánosan érvényes képet adnak a 17–18. századi zenei gyakorlatról, különösen értékesek az apostoli vizitációk dokumentumai, amelyeknek az egyszólamú latin éneket érintő részleteiről Bárdos Kornél is beszámol. Lásd: BÁRDOS Kornél, *Győr zenéje a 17–18. században* (Akadémiai Kiadó, Budapest 1980) 71–75. A Bárdos-féle megfigyeléseket Sas Ágnes pontosítja és egészíti ki. Lásd: SAS Ágnes, *Bárdos Kornél város-monográfiáinak 18. századi fejezeteiről*, in *Zenatudományi Dolgozatok 2006–2007* (Zenatudományi Intézet, Budapest 2007) 63–76.

betéttel, és csak végezetül említhetjük meg a fizetett zenészekkel és a klérus egy részével kötelező penzumként (de nem nagy kedvvel) előadott „gregorián” éneket a Tridenti Zsinat utáni római kóruskönyvek alapján.

Bár a Tridenti Zsinat utáni kottás források egy része sajnos nem árulja el a tulajdonost, feltételezzük, hogy ezek többségét magában Nagyszombatban használhatták, néhányat ferences és bencés közösségekben. A szerzetesrendi nyomtatványokban mindig olvasható a tulajdonos neve, ez mutatja, hogy az elszegényedett rendházakban élők a megvásárolt vagy ajándékba kapott értékes szerzeményeiket leltárba vették, és gondosan őrizték. Az egyházmegyes tulajdonos ritkábban nevezi meg magát a könyvekben, talán mert a székesegyházakban és plébániákon a tridenti könyvek nagyobb számban voltak jelen, beszerzésükre, pótlásukra volt anyagi lehetőség.

Mint korábban utaltunk rá, a magyarországi katolikus egyház a 17–18. században elsősorban Itáliából szerezte be énekkönyveit. A híres *Medicaea Graduale* is eljutott Magyarországra: az 1614-es, szentek miseénekeit tartalmazó könyv a fennmaradt esztergomi nyomtatvány-gyűjtemény legkorábbi darabja.¹³ A könyv a használat magyarországi helyét sajnos nem mutatja meg, az esztergomi őrzőhely miatt azonban nem alaptalan magyar egyházmegyes tulajdonra gyanakodni.¹⁴ A *Medicaea* folyamatos használatára utal, hogy a lapszéleket megerősítették, a hiányzó betűket, szavakat utólag fekete tintával beírták, a könyv végén található indexet kiegészítették. A forrás más tridenti nyomtatványok repertoárjával tartalmilag megegyezik, *sanctorale*-ünnepeket, *communé* és votív misciklusokat tartalmaz.

A legtöbb példány, 12 nagyméretű tridenti könyv a 18. századból, a velenicei Balleoni-műhelyből származik.¹⁵ E kapcsolat nem véletlen: a 17. század végén alapított Balleoni- (vagy Baglioni) műhely fejlett nyomdai technikájával, igényes könyvészeti megoldásaival kiemelkedett a korabeli itáliai műhelyek közül, talán ez keltette fel a magyar egyház figyelmét. Vélhetően egy nagyobb központi beszerzést sejtethetünk a Balleoni-kiadványok magyarországi elterjedtsége mögött. Nagyszombat rendelhetett egyszerre és nagy tételben Balleoni-nyomtatványokat a 18. században saját célra, illetve, hogy e könyveket át- vagy eladja alárendelt egyházi intézményeinek. A fennmaradt források közül a Balleoni-műhely munkái kétfejű sast ábrázoló jelzés alapján azonosít-

¹³ Lásd: 33-i-1 jelzet alatt. A címlap 1614-es dátuma különösen érdekes, hisz ez a *temporale* kiadásának éve, a *sanctorale* hivatalosan csak a következő évben jelent meg. A vizsgálat egy hátulra beraasztott, 1615-ből származó *Medicaea*-címlapra is fényt derített, talán ez lehet az eredeti címlap, míg az elől szereplő egy elveszett *temporale*-kötethez tartozhatott eredetileg.

¹⁴ Nagyszombat – 1543 és 1822 között az esztergomi érsekség és káptalan központja – lehet a tulajdonos.

¹⁵ 33-i-5, 33-i-7, 33-i-10, 34-i-5, 34-i-7, 34-i-8, két forrás jelzet nélkül, további négy kötetről (33-i-8, 34-i-6, 34-i-8, 34-i-10, 38-i-7) feltételezzük, hogy Balleoni-kiadás (ezek esetében hiányzik a címlap).

hatók. A magyar Balleoni-nyomtatványok a három alapvető énekkönyvtípus egyenlő arányban reprezentálják: az eddig összegyűjtött anyag négy *Graduale*, három *Antiphonarium* és három *Psalterium Romanum*ot tartalmaz.

A Balleoni-műhely termékei mellett a velencei Pezzana-nyomdából is érkeztek liturgikus könyvek Magyarországra: Lorenzo és Niccolo Pezzana vitték tovább a híres 16. századi Giunta-kiadót és a stilizált liliom-jelvényt. Magyarországon eddigi kutatómunkánk során két Pezzana-kiadást találtunk – egyet Esztergomban –, mindkettő *Antiphonarium Romanum*, 1727-ből és 1729-ből.¹⁶

Tridenti nyomtatványok az egyházmegyes mellett ferencrendi tulajdonba tarthattak nagy számban. A vizsgálatok azt mutatják, hogy ezek jórészt ugyanazok a Balleoni- és Pezzana-szerkönyvek, amelyeket az egyházmegyek is használtak. Saját ferences nyomtatványokra nem volt szükség, hisz a ferencesek liturgiája a 12. századi pápai rítusban gyökerezett, ez a hagyomány tisztán maradt fenn a ferences rendben az egész középkoron át. Az új kuriális dallamanyag átvétele egyúttal saját hagyományaik folytonosságát biztosította. Úgy védtek az új rítust és éneket, ahogy azt évszázadokon át tették a római Kúria középkori gregorián hagyományával: szabályokban rögzítették a liturgiában a tridenti egyszólamú gregorián kizárólagosságát. A 18. század közepén Magyarországon még mindig rendelet erősítette meg az egyszólamú ének központi szerepét,¹⁷ hivatalosan csak 1769-től tette lehetővé a ferences szabályozás az egy- és kétszólamú figurális kompozíciók liturgikus használatát.¹⁸ Am ekkor is a tridenti ének szolgált alapanyagként a menzurált szerzetesi kóruskönyvek és a harmonizációs eljárások számára.

A magyarországi ferences tulajdonos általában egyértelműen azonosítja magát a könyvekben. Pl. az 1732-es Balleoni-kiadású *Psalterium Romanum* és hozzátartozó ferences himnárius¹⁹ címlapján a bejegyzés a lévai ferences kolostort nevezi meg, alatta az 1734-es dátum és a cseh rendtartomány provinciálisának neve, Martinus Waczulik szerepel. A forrásban kvadrát notációval írt pergamenkódexből származó lapozófülek találhatók, igen értékes középkori kéziratok eshettek áldozatul a nyomtatványok javításának és kiegészítésének. A könyvben megőrzött liturgikus anyag a zsinat határozataival korrespondál, a tridenti jóváhagyást a kolofon is kiemeli.²⁰

¹⁶ Esztergomi Kvt. 33-i-8; OSZK 502.632.

¹⁷ Thum Mátyás rendelete 1746-ban.

¹⁸ A 16–18. századi ferences konstitúciókról lásd: HOLZAPFEL, Heriberto, *Manuale Historiae Ordinis Fratrum Minorum* (Herder, Fribourg 1909) 318–320.

¹⁹ Esztergomi Kvt. 33-i-7.

²⁰ *Psalterium Romanum dispositum de hebdomadam. Ad normam Breviarii ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restituti* [...].

A fennmaradt források tanúsága szerint a ferenceseken kívül a magyarországi bencés rendtől, Pannonhalmáról maradtak fenn kottás tridenti nyomtatványok. Ez a fentiektől jelentősen eltérő anyag, saját, egyedi dallamváltozattal. Az egyik legnagyobb múltú térítő rend a 17. század elején ugyanis saját monasztikus tridenti énekkönyveket dolgozott ki, amelyek elsősorban francia és német kiadóknál jelentek meg.²¹ Az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtára több külföldi kiadást is őriz. Egy 1625-ös monasztikus *Antiphonale Diurnum* a franciaországi Toulból való, Simonis Belgrand műhelyéből.²² A címlap tintás bejegyzése megörökítette a magyarországi tulajdonost: a könyvet 1643-ban Szent Márton hegyén, a pannonhalmi kolostorban használták.²³ E korai bencés forrás mellett említhető a párizsi Ludovicus Sevestre műhelyének teljes *Graduale Monasticum*.²⁴ Az utólagosan beragasztott címlap 1773-as dátuma folyamatos használatra utal, következésképp a tridenti *cantus romanus* 18. századi gyakorlatban tartására, ápolására. A címlapon szereplő Daniele Archi Abbate a pannonhalmi apátságot 1768 és 1802 között vezető Somogyi Dániel lehet, ezzel a használat helye és ideje is bizonyítást nyer. Nem csak világi nyomdák kaptak felkérést monasztikus tridenti könyvek nyomtatására, arra is sok példa volt, hogy egy-egy jelentős kolostor saját maga adta ki dallamait. Ilyen módon jutottak Magyarországra a jelentős einsiedelni monasztérium nyomdájának kiadványai. Az 1681-ben keletkezett *Antiphonale Monasticum*²⁵ címlapjának egyértelmű utalása a Szent Márton-monostorra és a monostort 1718-ban még vezető Göncz Celesztin apátra megerősíti, hogy a forrás a pannonhalmi apátság tulajdona volt. Ebben a könyvben is megfigyelhetőek a gondos használatban tartás nyomai, a kiesett hangokat mindenhol pótolták. A javítás azonban nem volt mechanikus, úgy tűnik, ez egyben a dallam korrekcióját is jelentette, ami további vizsgálatok külön témája lehet.

Nem csak egyszólamú bencés források maradtak fenn az esztergomi gyűjteményben. Orgonakíséretes énekeket találtunk a könyvtár 18. századi nyomtatott *Psalterium*ában, e zenei tételek a banzi monostor bencés szerzetesének, Valentino Rathgebernek a művei.²⁶ A forrás konkrét magyarországi használatáról nincsenek adataink. Az orgonakönyvek hiánya és tridenti források gondos használatban tartása alapján okunk van feltételezni, hogy az egyetlen magyar apátságban, Pannon-

²¹ Graduale Romano-Monasticum vagy Graduale Monasticum felirattal.

²² Esztergomi Kvt. 33-i-4, *Antiphonale Diurnum, Dipositum iuxta Breviarium Monasticum Pauli V. Pontifici Maximi Auctoritate*.

²³ Fekete tintával: Conventus Monasterii S. Martini de sacro Monte Pannonia ordinis S. Patris Benedicti. Anno 1643.

²⁴ Esztergomi Kvt. 34-i-11.

²⁵ Esztergomi Kvt. 34-i-9.

²⁶ Esztergomi Kvt. 39-a-4, *Psalterium jucundum, exhibens vespas rurales*.

halmán a 18. század folyamán konzervatívabb liturgikus zene lehetett gyakorlatban, mint Nyugat-Európában. A ferences rend gyakorlatánál archaikusabb monostori énekhasználatot feltételez Szigeti Kilián is, olyan praxist, amelyre még jórészt az egyszólamúság, a ritmizálás helyett szabad ritmus jellemző.²⁷

A fenti kiadványok használati helyének meghatározása közvetlen nyom – *possessori* bejegyzés – alapján történhetett. Más esetekben közvetett adat áll rendelkezésünkre, az egyházmegyére vagy kolostorra utaló lokális énekek bejegyzése vagy a patrónusok ünnepének utólagos jelzése. Az 1758-as *Graduale Romanum*-példányban²⁸ Szent Tamás apostol december 21-i ünnepének énekanyaga és rubrikája mellett, amely a főszövegben szerepel, egy utólagos bejegyzés a másik decemberi Tamás, Becket canterburyi érsek december 29-i ünnepére emlékezteti az olvasót. Az ünnep feltüntetése a margón a könyv esztergomi egyházmegyes használatát bizonyítja, hisz Esztergom ismert középkori Becket-kultuszáról.

A kötéstáblára írt szöveg olykor megtévesztő. Az esztergomi könyvtár erősen rongálódott antifonále-nyomatványának²⁹ tábláján Forgách Pál rosoni püspök pecsétjét találjuk, valamint Bécs és Nagyszombat őrzőhelyneveket. A keltezés szerint 1738. május 8-án vihették a könyvet Nagyszombatba, ahová 10-én érkezett meg. Ellentmondást okoz, hogy a Balleoni-kiadvány 1771-es, vagyis jóval későbbi, mint a *possessori* jegyzet. E paradoxont egyetlen magyarázat oldja fel: a kötéstábla eredetileg egy másik könyvhöz tartozott, amelyet kibontottak belőle, és a régi táblába helyeztek egy kötetét elvesztett éneknyomatványt. A javítást Nagyszombathoz köti a bejegyzés, hisz ezt nevezi meg utolsó őrzőhelyként.

Az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárában a Tridenti Zsinat utáni nyomtatványok mellett, amelyek a 17–18. századi kottás anyag zömét alkotják, néhány kéziratos, hangjegyekkel ellátott liturgikus zenei forrást is találunk. Egyedülálló az a ferences adat, amely 33-i-9 jelzettel szerepel a gyűjteményben. Az antifonále műfajú könyv kéziratos, feltehetően 17. századi forrás a *sanctorale*-ünnepek anyagával. Tartalmilag a tridenti forrásokkal rokon. Vesperás- és laudes-antifónákat közöl, illetve himnuszokat az évközi kishórákhoz, kompletóriumhoz, Mária-ünnepekhez. A ferences provenienciát

²⁷ A Liber Choralis című bencés énekgyűjtemény tartalma is ezt támasztja alá. A kézirat másolását Mákóczy Imre fejezte be 1739-ben. Lelőhely: Pannonhalmi Bencés Kézirtár, 53/1.

²⁸ Jelzet nélkül.

²⁹ Esztergomi Kvt. 33-i-10.

³⁰ Többek között Assisi Szent Klára és Assisi Szent Ferenc, Bolognai Katalin ünnepnapjai, illetve a következőhöz hasonló feliratok: In festo omnium sanctorum trium ordinum sancti Patris Nostri Francescani.

³¹ Szent József ünnepnapján a második vesperás Magnificat-antifónája mellett a margón: „Ezt kell mondani”.

a *sanctorale* feliratai és rubrikái igazolják,³⁰ az antifonále magyar használatára anyanyelvű bejegyzés utal.³¹ A kódex jelentősége elsősorban tridentí stílusú speciális ferences zenei anyagában ragadható meg, e tartalom korai kéziratossá leírását eddig nem találtuk.

Egészen különleges, kódex formátumú, vagyis a régi szokás szerint nagyméretű pergamenlapokra íródott az a 33-i-11 jelzetű antifonále-kézirat, amely feltehetően a 18. századból való, és a Szeplőtelen fogantatás teljes zsolozsmáját tartalmazza, kidolgozott matutinummal.³² A tételeket kvadrát notációval írták a könyvbe négy vonalra, fekete tintával; provenienciára utaló adatot sajnos nem találtunk.³³

A kéziratossá esztergomi tulajdonú kottás liturgikus könyvek között a pálos eredetű források a legértékesebbek a 18. századi magyarországi zenetörténeti kutatások szemszögéből. Dallamanyaguk ugyanis nem a tridentí változattal rokon, hanem még a középkori magyar, esztergomi hagyományhoz tér vissza. A 33-i-2 jelzetű bánfalvi (wondorfi) antifonále, valamint a 33-i-6 jelzetű graduále a pápai kolostorból középkori magyar dallamokat őriz, ráadásul igényesen formált, kalligrafikus pálos notációval. Hogyan maradhatott fenn e régen kikopott dallamstílus és notáció a 18. századig? Mint már korábban utaltunk rá, a Tridenti Zsinat egyértelmű utasítást adott az egyházaknak arra vonatkozóan, hogy mely tételeket használják a liturgiában, viszont a liturgikus dallamok megválasztásának kérdését megoldatlanul hagyta. Az egyházak más-más megoldáshoz folyamodtak. Magyarországon a jezsuita Pázmány vezette Esztergom a Rómával való egység jegyében az itáliai nyomtatványokban terjesztett új *cantus romanus*t vette át, míg az elszigetelt zágrábi egyházmegye saját középkori énekeihez ragaszkodott, és hatalmas küzdelmek árán, de fönn tudta tartani egyéni színezetű gregorián rítusát egészen a 18. század végéig.³⁴ Az esztergomi hagyományt a középkorban még Esztergomnál is hűségesebben őrző pálosok látszólag korán meghajoltak Róma akarata előtt, és 30 évvel Pázmány rendeletét megelőzően, a lepoglavai nagykáptalanon már bevezették rendjük számára a római breviáriumot és misszálét. Ám a rend fennmaradását veszélyeztető kritikus időkben a pálosok merész kompromisszumhoz folyamodtak: a Tridenti Zsinat által meghatározott tételeket, liturgikus szövegeket átvették ugyan, ám azokat továbbra is az esztergomi dallamokra énekeltek.

³² Nokturnusonként 3-3 antifónával és végig kikottázott 9 matutinum-responzóriummal.

³³ Szendrei Janka a klarissza rendnek tulajdonítja a kódexet. Lásd: SZENDREI Janka, *Latin nyelvű gregorián ének*, in *Magyarország Zenetörténete II* (Akadémiai Kiadó, Budapest 1990) 159.

³⁴ Lásd: CSOMÓ Orsolya, *A zágrábi székesegyház XVII–XVIII. századi processzionáléi* (DLA-disszertáció; Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Budapest 2001).

³⁵ SZENDREI Janka, *Der Ritus Tridentinus und die Paulinische Tradition im Ungarn des 17. Jahrhunderts: Kompromiß, Kontrafaktur, Modifikation*, in *The Past in the Present. IMS Intercongressional Symposium*

Szendrei Janka az 1623-as ujhelyi graduále analízise során meghatározta e kompromisszum legfontosabb zenei jellegzetességeit, kiemelve azt az eljárást, amely során az új római tételre az ott álló régi tétel dallamát húzták rá.³⁵ Az esztergomi kötetek címlapját látva pontosan megragadható a 200-250 évvel korábbi lepglavai kompromisszum lényege: a liturgia rendje ugyan római (*Graduale juxta ritum Romanum*), a tónus, a zenei anyag viszont pálos (*juxta tonum eremitarum*). A tridenti nyomtatványokhoz hasonló, nagyméretű, papírra írt karkönyveket középkori módon, bőrbevonatú fatáblába kötötték.

A Pápáról származó 1748-as graduále pontos könyvműfaja *Liber Introituum*, hisz néhány ünnep kivételével (pl. Nagycsütörtök), amelyek teljes misepropriumot rögzítenek, a kötetben csak a mise nyitó énektétele, az introitus található meg. Összesen 66 ilyen funkciójú tétel szerepel a forrásban. A csökkenő számadat a gregorián gyakorlat lassú kiszorulásáról, a gregorián miseproprium fokozatos leszűküléséről tanúskodik.³⁶ A 47×33 cm méretű reprezentatív karkönyv összesen 135 kézzel írott kottás fólióból áll. E fóliók után Indexet kötöttek a könyvbe, utána több számozatlan üres fólió található. Oldalanként hat kottás szisztémát helyezett el a notátor, a hangokat négy piros vonalra jegyezte le. A graduále beosztása a korabeli tridenti graduálékat követi: a pálos notátor a vízszentelési énekek után a *temporale* miseénekeit jegyzi föl, majd a szentek ünnepeinek énekanyaga következik. Ezután a szokásos sorrendben: a *commune sanctorum*, miseordináriumok, *Benedicamus*ok jönnek, illetve népszerű Mária-antifónák (*Salve regina*, *Alma Redemptoris mater*, *Regina coeli laetare*) a könyv végén. A kötet különlegessége, hogy kottával közli a 4. adventi héten a zsolozsmában vételezendő O-antifónákat. A felsorolás bizonyítja, hogy a pálosoknál a vesperás Magnificathoz rendelt nagyantifónáit is a középkori tételekkel és dallamokkal énekelték. A graduále hangjelzémódja a középkori notáció továbbfejlesztett változata. A lendületes, ám kevésbé kidolgozott 17. századi kurzív pálos kézírással szemben újraszilizált, vékony vonalakkal neumákká fűzött írás szellős, széthúzott kottaképben szerepel. Néhány középkori pálos jellegzetesség megmaradt, pl. a lefelé induló neumáknál a punktumok duplázása a 18. században is jellemzi a pálos notációt.³⁷ Az invitatóriumok dallamvizsgálata azt mutatta, hogy a tételasszignációk a középkorival megegyeznek, noha az archaikus repertoárból számos tételt elhagytak. A pápai graduále dal-

---

and the 10th Meeting of the Cantus Planus, Budapest and Visegrád, 2000 (ed. Dobszay László; Budapest 2003) 335–344.

³⁶ A pálos introitus-repertoárról lásd: GILÁNYI Gabriella, *Retrospective or not? Pauline Introits in the 18th-century Hungary* (megjelenés alatt).

³⁷ SZENDREI Janka, *Középkori hangjegyvírások Magyarországon* (MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1999) 75–76.

lamai viszont nem egyeznek teljesen a középkori mintával, a későbbi repertóár zeneileg kissé egyszerűsített, mondhatni romanizált variáns, a késői jelleg a zárlatok egyéni átfogalmazásában mutatkozik meg leginkább.³⁸

A wondorfi antifonále hangjelzése ugyanez a típus, a kottaképp viszont zsúfoltabb, a neumákat szorosabban írták egymás mellé. A főliók beosztásában is a helytakarékosság lehetett a fő szempont: egy oldalon nyolc – négy piros vonalas – szisztémán találhatóak a hangok. A kötet elsősorban a vesperás zsol-tár- és Magnificat-antifónáit közli, beosztása a középkortól megszokott: *temporale, sanctorale, commune sanctorum* és himnárium. A könyv tartalma alapján tulajdonképpen *vesperale*, kivonatos jellege azt mutatja, hogy a zsolozsmának már csak kisebb részét énekelték, annak énekelt végzése mellékessé vált. A kötet érdekessége viszont a nagyheti litánia régi díszes magyar tónuson való közlése, sőt, a könyvben kottával szerepelnek e liturgikus ponton a matutinum rezponzóriumai is. A wondorfi antifonále zenei anyagának nagy része már a tridenti breviáriumot követi, s diaton dallamokkal van lejegyezve. Egyelőre nem tudjuk, milyen forrásokból másolták. A középkori pálos dallamhagyomány nyomai olykor felfedezhetők (pl. a karácsonyi Magnificat-antifónát nem az újkorban elterjedt 1. tónusban zárja a könyv, hanem a középkori magyar szokásoknak megfelelően 6. tónusban). A forrás egyéni vonása, hogy a rend két védőszentjének ünnepét saját zsolozsmával közli: Remete Szent Pál új prózai officiumot kap (szövegének és dallamának eredete ismeretlen), Ágoston középkori officiumának szövegét megtartja ugyan, de az ismeretlen eredetű dallam nem azonos a korábbi pálos gyakorlatéval. Feltűnő, hogy a magyar szentek saját zsolozsmáit, amelyek a Pázmány-féle romanizáció során tűntek el, már a pálosok sem ismerik.

Az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárában a liturgikus zenei gyűjtemény áttekintése számos új adatra hívta fel a gregoriánkutatás figyelmét. A pálos rend magyar hagyományörzését bizonyító források egy retrospektív 18. századi hagyományt tárnak elénk, amely a történelmi viharok és új tendenciák dacára sem tűnt el, csak fokozatosan vált periferikussá, és adta át helyét az újabb egyházzenei formáknak. A Trident utáni énekkönyv-gyűjtemény az egyik legnagyobb Magyarországon, adatai további recepciótörténeti vizsgálatokat inspirálnak. A gyűjtemény összességében igen sokszínű képet fest a mindeddig jóformán ismeretlen 17–18. századi egyházzenei gyakorlatról, a dallamok vizsgálata ráadásul új adatokkal egészíti ki a magyarországi művelődés-, intézmény- és liturgiátörténet ez időszakra vonatkozó eredményeit.

³⁸ A késői pálos dallamváltozatokról lásd: GILÁNYI Gabriella, *Retrospective or not? Pauline Introits in the 18th-century Hungary* (megjelenés alatt).

*Melléklet*TRIDENT UTÁNI FORRÁSOK
AZ ESZTERGOMI HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA KÖNYVTÁRÁBAN

Jelzet	Forrás
33-i-1	Graduale Romanum, Sanctorale. Róma: Medicea, 1614.
33-i-2	Liber Antiphonalis, pálos ms. Wondorf: 1738.
33-i-3	Antiphonarium Romanum, impr. Nincs címlap.
33-i-4	Antiphonale Monasticum. Toul: Simonis Belgrand, 1625.
33-i-5	Graduale Romanum. Velence: Balleoni, 1758.
33-i-6	Graduale, pálos ms. Pápa, 1748.
33-i-7	Psalterium Romanum. Velence: Balleoni, 1732.
33-i-8	Antiphonarium Romanum. Velence: Pezzana, 1737.
33-i-9	Ferences Antiphonale, Sanctorale, ms. 17. sz.?
33-i-10	Antiphonarium Romanum. Velence: Balleoni, 1771.
33-i-11	Antiphonale, ms. pergamen. (ferences, klarissza?) 18. sz.?
34-i-4	Antiphonale Monasticum. Toul: Belgrand, 1543.
34-i-5	Antiphonarium Romanum. Velence: Balleoni, 1748.
34-i-6	Graduale Romanum, impr. Nincs címlap.
34-i-7	Psalterium Romanum. Velence: Balleoni, 1732.
34-i-8	Antiphonarium Romanum. Velence: Balleoni, 1732.
34-i-9	Antiphonarium Monasticum, impr. Einsiedelni kolostor, 1681.
34-i-10	Graduale Romanum. Nincs címlap.
34-i-11	Graduale Monasticum. Paris: Ludovicus Sevestre, 1648.
38-i-6	Canon Missae. Velence: Balleoni, 1731.
38-i-7	Psalterium Romanum, impr. Nincs címlap.
38-j-16	Missale Romanum. Velence: Balleoni, 1715.
jelzet nélkül	Psalterium Romanum. Velence: Balleoni, 1756.
jelzet nélkül	Graduale Romanum. Velence: Balleoni, 1758.
39-i-4	Psalterium jucundum, exhibens vespas rurales. (Valentino Rathgeber OSB) 1730.